

T'U-CHÜE (=TÜRK) DEVLET VE ULUS ADI, A-SHİH-NA, A-SHİH-TE BOY ADLARI, MO-CHİH-LİEN (BİLGE KAĞAN) KİŞİ ADI ÜZERİNE

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Makalede T'u-chüe (Türk) ulus adı, A-shih-na, A-shih-te boy adları ve Bilge Kağan'ın ön (küçük) adı olan Mo-chih-lien üzerinde durulmuştur.

T'u-chüe ulus adının doğru yeniden oluşturmasının *Türküt değil, Türk olduğu, Pulleyblank'in görüşü doğrultusunda bir kez daha vurgulanmıştır.

Göktürk devletini kuran A-shih-na ailesinin -shih-na ögesinin şu ana değin Moğulca çono "kurt" olduğu ileri sürülmüş ve neredeyse genel kabul görmüştür. Bunun doğru olmadığı, ses çevriminin -ş-'li olduğu, ayrıca shih-na ögesinin yuvarlak değil düz ünlülü olduğu seslendirilmiş, A-shih-na'nın Türkçesinin *Aşnag veya *Aşan olabileceği belirtilmiştir.

Ayrıca Tunyukuk'un mensup olduğu A-shih-te boyunun yeniden oluşturmasının *Aşdag olabileceği ortaya konulmuştur. Gerek *Aşnag ~ Aşan, gerek *Aşdag boy adlarının anlamları hakkında şimdilik kesin bir şey söylenememiştir.

Bilge Kağan'ın ön adı olan Mo-chih-lien'in Türkçe aslının *Böglen olduğu belirtilmiş, anlamı hakkında kesin bir şey denilememiştir.

Böylece A-shih-na, A-shih-te, Mo-chih-lien ses çevrimlerini yeniden oluşturma hususunda ilerleme sağladığımıza inanıyoruz.

Anahtar kelimeler: T'u-chüe, A-shih-na, Kurt, A-shih-te, Tunyukuk, Mo-chih-lien, Bilge Kağan.

On T'u-chüe (Turk) State And Ethnos Name, A-shih-na And A-shih-te Tribe Names, And Mo-chih-lien (Bilge Kagan) Person Name Abstract

This paper focus on the state and ethnos name of T'u-chüe, the tribe names of A-shih-na, and A-shih-te, and Mo-chih-lien which is first name of Bilge Kagan.

It is emphasized that in line with Pulleyblank's opinion that the autochthonous ethnos name of T'u-chüe, is not *Türküt, but is Türk.

Geliş Tarihi: 28 Şubat 2021 - Kabul Tarihi: 10 Nisan 2021.

Atıf Bilgisi: Yusuf Gedikli, "T'u-Chüe (=Türk) Devlet ve Ulus Adı, A-Shih-Na, A-Shih-Te Boy Adları, Mo-Chih-Lien (Bilge Kağan) Kişi Adı Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 253, İstanbul 2021, s. 243-258.

* Dilbilimci, dryusufgedikli@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6681-5750.

*It has been claimed and almost been generally accepted that the -shih-na element of the A-shih-na family, which established the Göktürk state, comes from Mongolian çono "wolf" until now. I pointed out that this is not correct, the vocal translation is -sh- and also the shih-na element is flat vowel rather than round. I revealed that the A-shih-na can be in Turkish *Aşnag or *Aşan.*

*It is claimed that the reconstruction of the A-shih-te tribe, to which Tunyukuk belongs, may be *Aşdag ~ *Aşan, but I could not say anything definite about the meanings of the *Aşnag and *Aşdag tribe names.*

*It is revealed that Mo-chih-lien, the first name of Bilge Kağan, is Turkish *Böğlen, but I could not say anything definite about its meaning.*

So it is believed that some progress has been made in A-shih-na, A-shih-te, Mo-chih-lien names reproducing vocal translations.

Keywords: T'u-chüe, A-shih-na, Wolf, A-shih-te, Tunyukuk, Mo-chih-lien, Bilge Kağan.

552'de kurulan (Gök) Türk devlet adının Çince ses çevrimi T'u-chüe'dir (ok. Tu-küe). Devletin kurucusu olan Bumın Kağan'ın aile (soy) adı A-shih-na'dır (ok. Aşına). İkinci Göktürk devletinin ünlü başbakanı Tunyukuk'un boyunun adı A-shih-te'dir (ok. Aşıde). A-shih-na soyundan gelen Bilge Kağan'ın Çin kaynaklarındaki ön adı Mo-chih-lien'dir (ok. Mogiliyan).

Makalemizde **1.** T'u-chüe devlet ve ulus adı **2.** A-shih-na **3.** A-shih-te boy adları ve **4.** Bilge Kağan'ın Çinceye Mo-chih-lien olarak aktarılan adı üzerinde duracağız ve son üçünü yeniden oluşturmaya çalışacağız. T'u-chüe devlet ve ulus adını irdelememizin esas amacı Çince ses çevriminin karşılığının *Türk-üt değil, Türk olduğunu bir kez daha vurgulamaktır; Türk sözünün köken ve anlamını araştırmak ve yazmak değildir. Bu ayrı bir makalenin konusudur. Bununla birlikte şunu söyleyelim ki Türk ulus adının kökeni *dürgüdür. Genel kabul gören anlamı "güçlü, kuvvetli"dir.

1. T'u-chüe Devlet ve Ulus Adı

Göktürk devleti 552'de kurulmuştur. Türk sözünün Çince ses çevrimi T'ung-Tien ve Ts'e-Fu Yüan-ku'da **T'u-chüe** şeklindedir.¹

Gumilev şöyle der:

"Bu kelime [T'u-chüe = T'u-küe] P. Pelliot tarafından 'Türk-üt', yani 'Türkler' şeklinde Türkçe değil Moğolca çoğul ekiyle doğru bir şekilde çözülmüştür. Çünkü eski Türkçede bütün politik kelimeler Moğolca çoğul ekiyle kullanılırdı. Bu durum Türk diline dış unsurlardan karışma olduğunu düşünmemize esas teşkil etmektedir."²

Gumilev, Pelliot'nun *Türküt çözümüne dayanarak 1959'da Göktürklere *Türküt demeyi teklif eder.³

Peter A. Boodberg, E.G. Pulleyblank; Pelliot'nun görüşüne karşı çıkar.⁴

¹ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, TTK, Ankara 1995, s. 95, 110.

² L.N. Gumiläv, *Eski Türkler*, 4. b., Selenge y., İstanbul 2003, s. 36.

³ Gumiläv, *a.g.e.*, s. 38.

⁴ E.G. Pulleyblank, "Çinlilerin Türklere Verdiği Adlar", Çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 121, Ağustos 1999, s. 150.

1.1. *Türküt Çözümü

E.G. Pulleyblank, Çince T'u-chüeh (böyle yazar) yazımını temel alıp bunu *Türküt biçiminde yorumlayan ilk kişinin Markuart olduğunu (1914, 1915); Markuart'ın ilikliğini Pelliot'nun da kabul ettiğini (1920), sonraları Pelliot'nun *Türküt biçimini geliştirip yaydığını yazar (1915).⁵

Pulleyblank, Çince işaretlerle yapılan transkripsiyonların muğlak olduğunu, Çince T'u-chüe ~ T'u-chüeh biçiminin tek heceli Türk sözünün normal bir transkripsiyonu olduğunu, bunun "var olduğu kesin ispatlanmış olan Türk şeklinden başka bir şeyi temsil etmediğini" kaydeder.⁶ Kısaca Çince ses çevrimlerinin *Türküt değil, Türk sözünü gösterdiğini bildirir.

Biz de Pelliot'nun ve Gumilev'in (Gök)türklere *Türküt denmesi gerektiği görüşünü doğru bulmuyoruz. T'u-chüe, Çinceye -r-'siz aktarılmıştır ve bu biçim Türk sözcüğünün karşılığıdır, *Türküt'ün değil. Yani T'u-chüe adı *Türküt değil, doğrudan doğruya Türk'tür. *Kök "gök, sema, ilahi"* Türk'ün sıfatıdır. Kök Türk'ün tam karşılığı "*Göksel Türk, Semavi Türk, İlahi Türk*"tür. Kesinlikle "*mavi Türk*", yani renk adı değildir.

Daha önce birkaç kez yazdık. Bir kez daha yazalım: Moğulcanın Türkçeye etkisi 1207'de Kırgızları, 1209'da Uygurları kendilerine bağlamalarından, 1211'de Doğu Karahanlıları ve 1220'de Harzemşahları mağlup etmelerinden sonradır. Türkçeye giren Moğulca sözler bellidir, bilinir. Bundan önce Moğulcanın Türkçe üzerinde etkisinden söz edilemez. Olsa da tek tük, serpiktir. Dolayısıyla Türk veya başka etnik adların Moğulca -üt ekiyle çoğullandırıldığını ileri süren Pelliot ve ona uyan Gumilev'in görüşü doğru değildir. Doğru görüş Pulleyblank'in yukarıda aktardığımız **Türk** görüşüdür.

1.2. Clauson'un (1891-1974) Görüşü

Sir Gerard Clauson, yazıtlarda Türük olarak geçen iki heceli biçimin **Türkü** okunması gerektiğini ileri sürer; Pulleyblank "*bunu akla en az yakın*",⁷ Talat Tekin "*kabul edilemez*" bulur.⁸ Gerçekten de Clauson'un görüşü doğru olamaz.

Türk ulus adı yazıtlarda Türk ve Türük olarak iki biçimde geçer. Esas biçimi Türk'tür; Türük biçiminde araya ünlü girmiştir.

2. A-shih-na Boy Adı Hakkında Çin Kaynaklarının Verdiği Bilgiler

Çin kaynaklarına göre Göktürk devletini kuran Bumın Kağan A-shih-na ailesindendi.⁹ *T'ung-Tien* ve *Ts'e-Fu Yüan-kui*, A-shih-na'nın "*anne kabilesinin adı olduğunu*" belirtirler.¹⁰ Yine bu kaynaklar Göktürklerin P'ing-Liang'ın "*muhtelif Hu'lar*"ından olduklarını yazarlar.¹¹ M. Mori, *Sui-shu*'nun da aynı bilgiyi verdiğini, Göktürklerin atalarının P'ing-liang'daki Tsa Hu "*karışık barbar-*

⁵ Pulleyblank, "a.g.m.", s. 149 vd.

⁶ Pulleyblank, "a.g.m.", s. 152 vd.

⁷ Pulleyblank, "a.g.m.", s. 153.

⁸ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 2008, s. 73 vd.

⁹ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 95, 110, 122, 141.

¹⁰ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 96, 111.

¹¹ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 95, 110.

lar”dan olduklarını, A-shih-na soyadını taşıdıklarını, 439’da Kuzey Liang’ın yıkılmasından sonra Altay dağlarında demircilikle uğraştıklarını kaydeder.¹² Mori herhangi bir yorumda bulunmaz.

T’ung-Tien ek olarak ana kurdun on erkek çocuğunun “*dışarıdan evlendiklerini*” kaydeder.

NOT: Eski çağlarda istisnasız tüm toplumlarda kadının çocuk üzerinde genetik etkisi ve hakkı olduğu bilinmez, kabul edilmezdi. Kadın *tarla*, erkek *tohum* olarak düşünülürdü. Toprağa mısır ekerseniz mısır, buğday ekerseniz buğday alırdınız. Başka deyişle kadın Çinliyle evlendiyse çocukları Çinli, Türk’le evlendiyse çocukları Türk olurdu; çocuklar da kendilerini baba tarafından sayarlardı. Bunun aksi düşünülmezdi.

2.1. Aşına ~ Açına ~ Asena Boy Adı Hakkında Gumilev’in Görüşü

Gumilev’e göre **Açına** (böyle yazar) “*asil kurt*” demektir; *şono* ~ *çino* Moğulca “*kurt*”tur; *a-* ise Çince “*saygı, hürmet, asalet eki*”dir.¹³ Mesudî bunu Arapçaya **Şane** olarak aktarmıştır.¹⁴ Gumilev’in görüşü birçok kişi tarafından kabul edilmiştir.

Gumilev, Açına ailesinin 439’da Siyenbice, yani eski Moğulca’yı anladığını, 439’da Gobi’nin kuzeyine bu dili konuşarak geldiğini,¹⁵ Çin’den Altaylara sürülünce orada bir asır içinde tamamiyle Türkçe konuşulan bir ortamda yaşadıklarını, Türk denizinin ortasında bir damla kadar kaldıkları için Türkçe konuşmaya başladıklarını, kısaca Açına ve arkadaşlarının bir asır içinde Türkleştiklerini, sadece Moğulca unvanlarını koruduklarını söyler.¹⁶

2.1.1. Gumilev’i Eleştirme

Gumilev **Açına** “*asil kurt*” açıklamasını yaparken kendi eserini kaynak gösterir (*Tri işçeznuvşix naroda / Stranı i narodi Vostoka*, II, Moskova 1961, s. 104-105).¹⁷ Herhalde Açına “*asil kurt*” açıklaması Gumilev’indir ve handiyse genel kabul görmüştür. Gumilev’in böyle bir açıklama yapması Çin kaynaklarının verdiği “*Göktürklerin dişi bir kurttan türediği*” bilgisine dayanmaktadır. Ancak Türklerin kurt kökenli olması ve Göktürklerdeki kurt kültürünün, Açına’nın açıklamasına bu şekilde yansıtılması ne kadar doğrudur? Yahut gerçekten öyle midir?

Şunu vurgulayalım: Çin kaynakları ailenin dişi kurttan geldiğini yazmakla birlikte, Açına sözünün kurtla ilişik bir anlamının olduğunu söylemezler. Normalde söylemeleri gerekirdi.

Ayrıca Açına ailesinin ve dolayısıyla Göktürklerin “*hangi Moğulca unvanlarını korudukları?*” sorulmaya değer bir sorudur.

¹² Prof. Dr. Masao Mori’nin *Göktürkler Ders Notları*, Yay. Haz. Gülçin Çandarlıoğlu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 2019, s. 26 vd.

¹³ Gumiläv, *Tri işçeznuvşix naroda / Stranı i narodi Vostoka*, II, Moskova 1961, s. 104-105’ten aktaran L.N. Gumilev, *Eski Türkler*, 4. b., Selenge y., İstanbul 2003, s. 35-36.

¹⁴ Gumiläv, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁵ Gumiläv, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁶ Gumiläv, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁷ Gumiläv, *a.g.e.*, s. 35 vd.

2.2. Diğer Görüşler

Klyāstornıy (1994'te) Soğutça **axane**, Harzem Sakacası **asseine** sözlerinin “*mavi*” demek olduğunu, bundan ötürü Kök Türk öbeğinin “*mavi Türk*” olması gerektiğini, ayrıca bazı Fars lehçelerinde **aşana** sözünün “*değerli ve soylu*” anlamında olduğunu bildirir.¹⁸

Klyāstornıy'ın (1997'de) başka bir görüşü daha vardır: X. yüzyılda Kitan > Kun > Kay > Şaru (Sarı) > Oğuz > Kumanların batıya aktıklarını, bu akış sonucunda Basmılların A-shih-na'yı Asen'e dönüştürerek Kumanlara devrettiklerini yazar.¹⁹

I. Vasary, 12. yüzyılda Bulgaristan'da hüküm süren Asen'in (başka Asenler de vardır) ana tarafının Kuman olduğunu, A-shih-na'nın Asen demek olabileceğini beyan eder.²⁰ Beckwith 1987'de A-shih-na'nın, Doğu Roma kaynaklarından Menandr'da geçen Arsilas, yani “*arslan*” olduğunu söyler.²¹

2.2.1. Görüşleri Eleştirme

Biz yukarıdaki izahların hiçbirisini doğru bulmuyoruz. Klyāstornıy'ın birinci görüşü olan “*mavi Türk*” kesinlikle yanlıştır. O çağlarda Türkler renk adlarını kavim, boy adı olarak kullanmazlardı. Kök Türk'ün anlamı şüphesiz ve kuşkusuz “*Göksel, Semavi, İlahi Türk*”tür. Klyāstornıy'ın ikinci önerisi (değerli ve soylu) sadece bir sav değerindedir. Klyāstornıy'ın üçüncü görüşü olan Basmılların A-shih-na'yı Kumanlara devretmesi fikri de esassızdır. Arslan savı da mümkün değildir. En azından ses çevrimi bunu doğrulamaz.

2.3. Sencer Divitçioğlu'nun Görüşleri

Sencer Divitçioğlu, Çince ses çevriminin henüz çözülemediğini, özellikle Klyāstornıy'ın açıklamalarının A-shih-na'nın Hint-İran kökenli olduğunu düşündürdüğünü bildirir.²² Ayrıca Yenisey halklarından Ket dilinde *d'acanang*, Arin dilinde *aşinang* “*bağlamak, ağlamak, ıztrap çekmek*” sözlerinin bulunduğunu, bunların Türklerin çektikleri zulümlerin bir anısı olup olmadığını bilmediğini söyler. Pulleyblank'in (1962) kısmen, Strostin'in (1995) ve Vovin'in (2000) tamamen, Hunların Yeniseyce konuştuklarını ileri sürdüklerini, bu üç diltcinin Hunların yönetici sınıfının Yeniseyli olduklarını iddia ettiklerini aktarır.²³

2.3.1. Görüşleri Eleştirme

Bunları “*öyle değilse böyle*” veya “*o olmasın bu olsun*” kabilinden savlar olarak kabul ediyoruz. Birçoğu bitmiş, kalan bir tanesi bitme noktasına gelen ufak tefek Yenisey halklarının binlerce kilometre güneydeki topraklarda yaşayan savaşçı halklara nasıl egemen olduklarını ikna edici bir tarzda açıklamak,

¹⁸ Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar*, (Köktürklerin yenilenmiş 3. baskısı), İmge k., Ankara 2005, s. 35.

¹⁹ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 35.

²⁰ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 35.

²¹ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 35.

²² Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 35.

²³ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 35 vd.

herhalde büyük ustalık isteyecektir. Tarih, Yenisey halklarının Türk, Moğul, Mançu vb. halklar gibi güneye inip Çin'i istila ettiklerini, devlet veya hanedan kurduklarını bir kez dahi olsun, kaydetmemiştir.

Hunların Türk olduklarına dair dilsel delillerse günden güne çoğalmaktadır. Hun Türkçesi üzerine yazdığımız makalelerde Çin kaynaklarında yer alan transkripsiyonların bir kısmının Türkçe olduğunu ortaya koyduk.²⁴ 2021'de yayımladığımız *Avrupa Hunları ve Avrupa Hun Türkçesi* adlı eserimizde Avrupa Hunlarına ait pek çok sözcük ve unvanı çözdük. Bu çözümler Hunların Türk olduğunu açık biçimde göstermektedir.

2.4. Taşağıl'ın Verdiği Bilgi

Taşağıl tarihçi olduğu için sorunu dil açısından incelemez, tartışmaz. Taşağıl'a göre tarih bakımından Kuzey Liang devletini kuran Chü-ch'ü (*Küç)²⁵ sülalesinin Göktürklerle ilişkisi sadece bir rivayettir. Diğer rivayetlerden bir farkı yoktur. Göktürklerin kökeni Hunlardır. Ortaya çıktıkları yer Altay dağlarıdır. Kurtla ilişik köken efsaneleri vardır.²⁶

2.5. A-shih-na = A-çino "Soylu Kurt" mu?

Çin kaynakları 552'de devlet olarak tarih sahnesine çıkan Göktürklerin kağan sülalesini A-shih-na olarak kayıtlamıştır; A-ch'ih-na (Açına) veya A-sena (Asena) olarak değil. Dolayısıyla Çin kaynaklarının verdiği A-shih-na adını A-çino olarak çözümlemek doğru değildir. Demek istediğimiz şudur: *-shih-na* ögesi Moğulca *çono* "kurt, börü" olamaz. Çünkü *-shih-na*'daki ses *ş*'dir, *ç* değil. *ç* sesi *s* ve kolaylıkla *ş* olabilir (Krş. Bugünkü Türkçe kaçmak > kaşmak, uçmak > uşmak vb. ile). Ancak *ş*'nin *ç* olması veya tersinden söylersek *ç*'nin *ş*'den gelmesi çok zordur, nadirdir (Örneğin günümüz Güney Azerbaycan Türkçesinde yahşı > **yahçı** olmuştur. Yalnız bu, Türkçenin bir ağzında ortaya çıkmıştır ve son devirlerin olayıdır; belirttiğimiz gibi nadirattandır). Eğer "552'de Moğulca **şono** sözü vardı; **şono** bugün **çono** oldu" deniyorsa, bunun fonetik olarak ispatlanması gerekir. Başka deyişle çağdaş Moğulca *çono* "kurt, börü" sözü 552'de *şono* değildir, olamaz. Dolayısıyla sanırız ilkin Gumilev tarafından ortaya atılan A-çına ~ A-se-na yeniden oluşturması ve tabii *kökence-si* (etimolojisi) doğru değildir.

Asıl önemlisi şudur: Çağdaş Moğulcada *çono* olan sözcüğün ünlüsü *-o*'dur. Moğulca da Türkçe gibi ses uyumuna sahip bir dil olduğuna göre ister *şono* ister *çono* olsun, sözcük o zaman da *-o*'lu olmalıdır. Şayet *shih-na* unsuru *şono* - *çono* olsaydı, Çinlilerin *-shih-* unsurunu **-shoh-* şeklinde çevirmeleri gerekirdi. Yani A-shih-na ses çevrimi **A-shoh-na* olurdu. Demek ki sözcük

²⁴ Bu makaleler 2006 - 2008 arasında *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisinde, 2009 - 2015 arasında *Yom* dergisinde, 2017'den itibaren tekrar *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisinde yayımlanmıştır.

²⁵ Chü-ch'ü Türkçe **küç* unvan niteleyicisidir; "cesur" anlamındadır. Yen-chih Türkçe *yenge* sanıdır. T'u-ch'i Türkçe **tuç* yahut **tuk* unvanıdır. Bunlar için bakınız: Yusuf Gedikli, "Hun Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler - 7 : Hun Türklerindeki Chü-ch'ü, Yen-chih, Chuan-chü Yen-chih, Hsü-lü Chüan-chü, T'u-ch'i (T'o-k'i, Tuşi) Unvanlarının Köken ve Anlamları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 174, Mayıs - Haziran 2008, s. 207-239.

²⁶ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 13.

şono - *çono* değildir. Kısaca *-shih* ögesinin karşılığı yuvarlak ünlülü değil, düz ünlülü bir hece olmalıdır.

Baştaki *a*'nın soyluluk eki olduğu da kuşkuludur. Tarih boyunca Çinliler yüzlerce belki binlerce Türk halkı, aile ve soyunun, boyunun ses çevrimlerini yaptılar. Bunların arasında birçok soylu kişi, aile, soy, boy vardı. Neden soyluluk eki olan *a*'yı onlarda hiç kullanmadılar da sadece Göktürk çağında, A-shih-na'da kullandılar? Bu da yanıtlanması gereken bir sorudur.

Demek ki Gumilev'in A-shih-na'nın Asena, yani Moğulca "*soylu kurt*" açıklaması, sadece bir görüşün, fikrin ifadesidir. Gerçeğin değil.

A-shih-na, "*soylu kurt*" olmadığı gibi "*dişi kurt*" anlamında da değildir. "*Dişi kurt*" Asena ailesinin mitolojik anasıdır.

Sonuç olarak söylendiği ve kabul edildiği üzere A-shih-na veya Gumilev'deki Açına ve bazılarının yazdığı Asena, Moğulca "*soylu kurt veya dişi kurt*" değildir. Sözcüğün hangi dilde olduğunu söyleyemeyeceğiz ama (tabii ki en yüksek olasılık Türkçe olduğudur) Moğulca olmadığını söyleyebiliriz. Ne yazık ki A-shih-na'nın kelime anlamını şu anda dahi bilemiyoruz.

Eski Uygurcada **Asana** "*antroponim*"i vardır.²⁷ Bunun Göktürkçeden veya Göktürklerden aktarıldığı açıktır. Dikkat edersek ünlüleri düzdür. Bu da yukarıdaki görüşlerimizi doğrular.

2.6. A-hsien-shih Unvanı

Çin kaynağı Sui-shu'da (629-636), A-shih-na'nın diğer kardeşlerine başkanlık ettiği ve bundan sonra **A-hsien-shih** unvanını aldığı belirtilir; aynı şeyi Chou-shu da (629) söyler.²⁸

A-hsien-shih ses çevriminin yeniden oluşturması *Asinaş ~ *Asnaş'tır. Yani Asinas ~ Asnaş biçimleri A-hsien-shih unvanından gelir (*-hsien-* ögesini *-s*'li okumak gerekir. Doğaldır ki sonradan *-ş*'leşebilir. Unvanın son ögesinin *şad olduğu yönünde görüşler vardır. Fakat *-shih*'daki ünlü neden dardır?).

2.7. Bugut'taki Aşinas Biçimi

Görüşlerimizi Bugut yazıtında geçen **Aşinas** biçimiyle de doğrulayabiliriz; Aşinas Karabalgasun yazıtında ve Takashi'ye göre Khor Asgat yazıtında da geçer.²⁹

Bugut'taki Aşinas'ın *-şinas* unsuru Moğulca *-çono* ihtimalini kesin bir şekilde saf dışı bırakmaktadır. Çünkü ünlülerin yuvarlak değil, dar ve düz olduğu açık seçik ortadadır. Sondaki *s* sesinin çoğul eki olduğu düşünülür. Biraz yukarıda bu sözcüğün **A-hsien-shih** unvanından geldiğini söylemiştik. Dolayısıyla çoğul eki olduğu ihtimali zayıftır. Ayrıca Aşinas, *shih* unsurunun *şad* olmayabileceği görüşümüzü de destekliyor.

Son okuyuşa göre Bugut yazıtında daha önce var olduğu söylenen Mahan Tekin'in İlahî Umna, Taspar'ın Tatpar olduğu yazılır.³⁰

²⁷ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 14.

²⁸ F. Sema Barutcu Özönder, "Türkler Ne Zaman Bir 'Millet' İdi", *Kök Araştırmalar*, 1/2, Güz 1999, s. 72 vd.

²⁹ "Bugut Yazıtı", *Vikipedi*, 5 Şubat 2021, 20.57.

³⁰ "Bugut Yazıtı", *Vikipedi*, 5 Şubat 2021, 20.57.

2.8. Kişi ve Yer Adı Olarak Aşnâs

Aşnâs, kişi adı ve yer adı olarak Türklerde uzun süre yaşamıştır. Halife Mu'tasım (833-842) ve Vasik devirlerinin (842-847) başta gelen Türk komutanlarından biri Aşnâs'tı. Mu'tasım, Samerra'yı kurarken el Kerh'te oturan Türklerin başına Aşnâs'ı getirmişti. F. Sümer bu adın manasını bilmediğini söyler.³¹ **Aşnâs**, *Aşinas* sözünden başka bir nen (şey) değildir. Bu adda Samanlılarda da bir emir vardı.

Ayrıca Moğul istilası esnasında Sıgnak ile Cend arasında, Seyhun'un sulunda **Aşnâs kalesi** vardı (bugün Asanas).³² Kişi adından yer adı meydana gelmiştir.

2.9. A-shih-na'nın Yeniden Oluşturması Ne Olabilir?

Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre Göktürk kağan sülalesinin A-ch'ih-na veya A-se-na olmadığını, A-shih-na olduğunu,³³ anlamının da "*soylu kurt*" olmadığını belirttik. Peki A-shih-na'nın Türkçesi ne olabilir?

A-shih-na'nın okunuşu *Aşına'dır. Göktürkler Türk (Gumilev'in dediği gibi Moğul değil) ve dilleri de Türkçe olduğuna göre (Gumilev'in dediği üzere Siyen-bice veya eski Moğulca değil) kelimeyi Türkçe temelinde açıklamaya çalışmak en doğru ve en uygun girişimdir.

10 Temmuz 2016 günü şöyle bir fikir yürüttük: Baştaki A- ögesi A'dır. -shih-, yani -ş- ögesi bir -ş- sesinin karşılığıdır. Sondaki -na ise tabii ki bir -n sesinin veya bir -na ses öbeğinin karşılığıdır. Bunları yeniden oluşturmaya çalışırsak *Aşnag sözünü elde ederiz. Sonda bir g vardır. Daha önce birçok kez yinelediğimiz gibi Çinliler sondaki g, d, l vb. yumuşak ündeşleri yazmazlar (Çinlilerin A-shih-na ses çevrimini neden *A-shin, yani iki heceli yazmadığını kendi kendimize hep sormuşuzdur. Krş. Mo-yen ses çevrimiyle; burada -yen tek hecedir).

Demek ki Göktürk çağında *Aşına kağan soy (sülale) adının o zamanki Türkçesi *Aşnag'dır. Sözcük şigmatizmlidir. Tabii ş ve s her zaman birbirlerinin yerine geçebilir; normalde sözcüğün bir önceki evresi *Asnag olmalıdır.

A-shih-na'nın *Aşnag olduğunu düşünürsek ve ***Aşnag**'dan geriye doğru hareket edersek, şöyle bir değişim ve gelişim çizgisi oluşturabiliriz:

A-shih-na = *aşnag < *alnag < *alngag < *yalngag < *yalgag < *dalgag.

İlk kaynaktan yola çıkarsak değişim çizgisi şöyle olur:

*dalgag > *yalgag > *yalngag > *alngag > *alnag > *aşnag = A-shih-na.

*Aşnag'daki -şn- sesleri için Kâşgarlı'daki **aşnu** "önce, evvel" örneğini gösterebiliriz.³⁴ *Aşnu* da şigmatizmlidir. *Aşnunun* geriye doğru değişimi şöyle olabilir:

aşnu < *alnu < *alngu < *yalngu < *yalgu < *yalgag < *dalgag.

Gelişimini ilk kaynaktan izlersek şöyle olabilir:

*dalgag > *yalgag > *yalgu > *yalngu > *alngu > *alnu > aşnu.

³¹ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999, s. 478.

³² V.V. Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan y., İstanbul 1981, s. 229.

³³ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 2, 8, 10-12, 52, 95, 110, 122, 141.

³⁴ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 12.

2.9.1. A-shih-na'nın Başka Bir Yeniden Oluşturması

A-yı tabii ki yine *a-* olarak alacağız. *-shih-na* unsurlarını *-şan* olarak da düşünebiliriz. Böylece *Aşan yeniden oluşturmasını elde ederiz. Daha önceki bir evrede *Asan biçimi de mümkündür (13 Kasım 2020).

Elde ettiğimiz *Aşan sözü şigmatizmdir. **Aşan**'dan geriye doğru gidersek şöyle bir ilk kaynağa ulaşırız:

A-shih-na = *Aşan < *alan < *alang < *alng < *yalng < *yalg < *dalg.

İlk kaynaktan yola çıkarsak değişim çizgisini şöyle oluşturabiliriz:

*dalg > *yalg > *yalng > *alng > *alang > *alan > *Aşan > = A-shih-na.

2.10. *Aşnag ~ *Asnag veya *Aşan ~ *Asan'ın Anlamı?

Anlamları için kesin bir şey diyemiyoruz. Aramaya devam edeceğiz. *Şimdi-lik* birkaç ihtimalden söz edebiliriz:

1. Eski Uygurcada bulduğumuz **Aşan, Aşan Puka, Aşan Toğrul, Aşan Tutung** “*özel ad*”larının³⁵, üzerinde durduğumuz A-shih-na = *Aşan ile ilişik olduklarına inanıyoruz. Eski Uygurcadaki bu “*özel ad*”lar *Aşan veya *Asan çözümümüzün daha muhtemel olduğunu gösteriyor.

Bu Aşanların fiilden türediği sanısında değiliz. Bunlar isim, belki unvan isimleridir. Belki de unvan niteleyicileridir.

2. Eski Uygurcada **asan** “*sağlam, sıhhatli, esen*”, **äsän** “1. esen, sağ, salim, sıhhatli 2. sulh, barış”, **Äsän Buğa** “*antroponim*”dir.³⁶ A-shih-na, yani *Aşan bu anlamda olabilir. Eski Türkler sağlamlıkla, güçle ilgili kişi ve boy adlarını severlerdi.

Asan Kaygı adında bir şairin 1350-1450 yılları arasında Kazak bozkırlarında yaşadığı bilinir. Kesin doğum, ölüm tarihleri belli değildir.

3. Kırgızca **asoo**¹ “boyun eğmez (kişi)”, **asoo**² “*inatçı, sert*”, **asoo**³ “*terbiye edilmemiş (hayvan)*”tir.³⁷ Bu sözcüğün bir önceki evresi *asagdır. Bunun -ş-’li biçimlerinden düşünebileceğimiz *Aşan “*boyun eğmez (kişi), inatçı, sert*” anlamlarında olabilir.

Kazakça **asav** “*huysuz, asi*”³⁸; Kırgızca **asoo** ile aynıdır.

4. Kırgızca **aşın-** “*üstün gelmek*”tir.³⁹ *Aşan belki “*yenen, galip gelen*”dir.

5. Anadolu Selçüklülerinde **Tâşân Bey**, Anadolu beylikleri döneminde, 14. yüzyılın ikinci yarısında Samsun yöresini yöneten **Taşan oğulları** bilinir.⁴⁰ Bu adların anlamları meçhuldür.

6. Kâşgarlı’da **yaşın** “*şimşek*”, *Kutadgu Bilig*’de **yaşın yaşamak** “*şimşek çakmak*”tır.⁴¹ Çağdaş Tatarca ve Başkurtçada **yäşin** “1. şimşek 2. yıldırım”-

³⁵ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 15.

³⁶ Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 14, 50, 51.

³⁷ Selahaddin Çankaya, *Kırgızca - Türkçe Sözlük*, Bilge Kültür Sanat y., İstanbul 2014, s. 66.

³⁸ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991, s. 52.

³⁹ K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Çev. Abdullah Taymas, MEB, Ankara 1945, s. 55.

⁴⁰ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 741, 766.

⁴¹ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 146. / Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig - İndeks*, TKAE y., Ankara 1979, s. 530.

dır.⁴² Acaba *Aşan veya *Aşnag yaşından türeyebilir mi? Karayca **yasna-** “ışıl-damak, parıldamak”, **yas yasna-** şimşek çakmak⁴³, -s-li biçimdir. Örnekler çoğaltılabilir. Bunların *y*-li olması sorun değildir. Kimi ağızlarda *y*- düşebilir.

Dediğimiz gibi aramaya ve düşünmeye devam edeceğiz.

NOT : Bu ve aşağıdaki boy adlarının anlamlarını S.G. Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth - Century Turkish* adlı sözlüğünde de aradık (Oxford 1972). Fakat boy adı olabilecek herhangi bir sözcüğe rasgelmedik. Sözlüğün 240-265. sayfaları arasında -s-li, ve -ş-li sözcüklere yer verilmiştir. Yalnız 257. sayfada yer alan **aştal oğul** “bir adamın en genç oğlu” söz öbeği⁴⁴ şu bakımdan dikkatimizi çekti (*Aştal ogul* öbeğini daha önce de görmüştük. Lakin hiç dikkatimizi çekmemişti): Çin kaynağı *Ts'e-fu Yüan-kui*, A-shih-na'nın Na-tou-liu'nun küçük karısının oğlu olduğunu, başkanlık için yapılan yarışmada genç olduğu için en yükseğe zıpladığını ve başkanlığı kazandığını bildirir.⁴⁵ Acaba A-shih-na ile *aştal ogul* arasında anlamsal bir ilgi var mıdır? Yani A-shih-na “en genç oğul” anlamında mıdır? Belki de öyledir. Gerek *A-shih-na* gerek *aştal*, şigmatizmlili sözlerdir.

Klaus Röhrborn'un *Uigurische Wörterbuch* adlı sözlüğünün 3 ve 4. fasiküllerine de baktık. Burada da konumuzla ilgili bir kelimeyle karşılaşmadık (3. fasikül 1981'de, 4. fasikül 1988'de Wiesbaden'de yayımlanmıştır. Bu fasiküllerin 243-247. sayfaları arasında -s-li ve -ş-li sözcükler yer almıştır).

3. Tunyukuk'un Boyu A-shih-te (A-shih-tê)

Tunyukuk A-shih-te ailesindendi (boyundandı).⁴⁶ A-shih-te 664 yılında Güney Gobi'de bulunan askerî valilik sahasındaki Göktürklerle başkan olmuştu.⁴⁷

Uygurlar çağında 16 Aralık 755'te Çin'de büyük bir isyan çıkaran An Luşan'ın anası da A-shih-te boyundan bir Türk'tü, babası Soğdak'tı.⁴⁸ An Luşan, 757'de öldürülmüştür.⁴⁹

A-shih-tê yer adı olarak da geçer. *Yu-yang tsa-tu* adlı Çin kaynağında Türklerin kökeninden söz edilirken “*A-shih-tê mağarasının batısında yaşayan göl ruhu*” ifadesi kullanılır.⁵⁰

Sencer Divitçioğlu 1283 nolu Tibetçe el yazmasında geçen **A-şa-ste** boy adını A-ça-ste yazar, Hint-Avrupa (İran) kökenli bir boy sayar,⁵¹ Tunyukuk'un boyu olan A-shih-te ile birleştirir.⁵² Divitçioğlu'nun görüşünü *şimdilik* kabul edemiyoruz.

⁴² *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 826-27, 988-89.

⁴³ *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözdik)*, Kenan Koç - Ayabek Bay-niyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003, s. 121.

⁴⁴ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 12.

⁴⁵ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 111.

⁴⁶ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 3, 12, 13.

⁴⁷ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler II (Fetret Devri 630-681)*, TTK, Ankara 1999, s. 49.

⁴⁸ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar*, s. 227.

⁴⁹ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang-Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 2. b., TTK, Ankara 2000, s. 33-34.

⁵⁰ Özönder, “Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi?”, s. 73.

⁵¹ Semih Tezcan, “VIII. Yüzyıldan Kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK, Ankara 1975, s. 304.

⁵² Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar*, s. 60.

3.1. A-shih-te'nin Yeniden Oluşturması

A-shih-te'nin Türkçe yeniden oluşturmasını *Aşdag olarak düşünüyöruz. Baştaki A-’yı a- olarak alıyoruz; -shih- ögesi -ş-’dir. -te hecesi ise -d-’dir. Sondaki g doğallıkla yazılmamıştır. Bu kelime *Aşnag veya *Aşan gibi şigmatizmlidir. *Aşdag’ı geriye doğru izlersek şu değişim ve gelişim çizgisini görürüz:

A-shih-te = *aşdag < *aldag < *yaldag < *daldag.

İlk kaynaktan yola çıkarsak gelişim çizgisi şöyle olur:

*daldag > *yaldag > *aldag > *aşdag = A-shih-te.

Tunyukuk’un mensup olduğu *Aşdag boy adının şigmatizm öncesi biçiminin *aldag olduğunu söyleyebiliriz.

A. Bombacı bir makalesinde A-shih-tê Hu-lu’nun Türkçesini *Aştak-uluğ, A-shih-tê Mi-mi’nin Türkçesini *Aştak-Mekmek olarak tahmin eder.⁵³ Sonuncusunun daha uygunu *Aşdag *Memeg olmalıdır. Belki Memiş kişi adı da bu *Memeg’le ilişiktir (Unvan olabilir mi?).

3.2. A-shih-te (*Aşdag) Boy Adının Anlamı

*Aşdag boy adının Alçın olabileceğini düşündük. Alçın boyu XIII. yüzyıldan itibaren tanıklanabilmekte ve halen Kazakların, Özbeklerin arasında Alçın boyları bulunmaktadır. Fakat *Aşdag’da sonda n sesi yoktur. Dolayısıyla fikrimiz isabetli değildir. Alçın “*yurtcu bir kuşun adı*”dır. Başta a düşümüyle **laçına** dönüşmüştür. Moğulcaya **naçin** olarak geçmiştir (Doerfer *laçının* Hiung-nuca veya Avarcadan kalma bir alıntı olduğunu, *lök* “*bir tür erkek deve*”nin de Avarcadan kalabileceğini söyler).⁵⁴

A-shih-te’nin yeniden oluşturması olan *Aşdag ile A-shih-na’nın yeniden oluşturması olan *Aşnag ~ *Aşan, ses açısından birbirine yakın gözüküyor. Her iki kelime birbirinin ocaktaşı olabilir (kökteşi değil).

*Aşdag ve ocaktaşı olabileceğini düşündüğümüz *Aşnag ~ *Aşan sözlerinin “*alp, kahraman, yiğit; savaşta önde giden*” olduğunu varsaydık. Bu karara Göktürkçe **alp** “*yiğit, cesur; ...*” sözünden vardık.⁵⁵ Daha doğrusu *alp* sözcüğünün *ald ve *alg biçiminde iki ocaktaşı olması gerektiğini farzettik. Sonra görüşümüzden caydık. Çünkü şu ana değin *ald veya *alg sözünün şigmatizmlili biçimlerine raslamadık; *asd veya *aşd; *asg veya *aşg gibi.

Kısaca *Aşdag boy adının anlamı hakkında da *şimdilik* bir şey söyleyemiyoruz. Aramaya ve düşünmeye devam edeceğiz.

4. Bilge Kağan’ın Ön (Küçük) Adı

Bilge Kağan’ın ön (küçük) adı Çin kaynaklarında Mo-chih-lien ~ Mo-chü-lien biçiminde kayıtlanmıştır.⁵⁶

⁵³ A. Bombacı, “Prensese Hsien - Li Bilgenin Kocaları”, Çev. İnci Enginün, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XXI, 1973 - 21, s. 51.

⁵⁴ Hasan Eren, “lök”, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 284,

⁵⁵ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 97.

⁵⁶ Ahmet Taşağl, *Göktürkler III*, TTK, Ankara 2004, s. 70, 88, 91, 101.

4.1. Görüşler : İ. Kafesoğlu'nun Görüşü

İbrahim Kafesoğlu, 1984'te Bilge Kağan'ın adının Çin kaynaklarında üç türlü yazıldığını belirtir. **1.** Mo-kü **2.** Mo-ki-lien **3.** Pu-kia, P'i-kia.

Kafesoğlu, bunlardan sonuncusunun Türkçe *bilge* sözcüğünün Çince ses çevrimi olduğunu, diğerlerinin üzerinde durulmadığını belirtir.⁵⁷ Hemen şunu belirtelim ki Mo-kü ile Mo-ki-lien aynı sözcüğü işaret eder. İlki kısaltılmış, ikincisi tam ses çevrimidir. Çinliler zaman zaman sözcükleri kısaltırlar.

Kafesoğlu, Mo-kü'nün "*beğ-kür*", Mo-ki-lien'in "*beğ-kürlüğ*" olabileceğini söyler.⁵⁸ Yani *Mo-* unsurunu "*beğ*", *-ki* unsurunu "*kür*" olarak düşünür. *-lien* unsurunun karşılığıysa *-lüğ'dür*: *Beğ-kürlüğ*. Kafesoğlu, *kür* sözcüğünün Orkun yazıtlarında KT D 6, BK D 6'da geçtiğini, "*sağlam, sarsılmaz, yiğit*" anlamında olduğunu, *Kür-boğa* kişi adında raslandığını, Karahıtaylarda *kür-han* şeklinde unvan olarak kullanıldığını, kelimenin günümüzde *gür* olarak yaşadığını yazar.⁵⁹

Kafesoğlu burada 3 ayrı *kür*, *gür* sözcüğünü ve anlamlarını birbiri yerine düşünmüştür. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları D 6'da geçen *kürlüğ* "*hilekâr, aldattıcı*" manasındadır.⁶⁰ Yani burayla ilgili olamaz. Kâşgarlı'da geçen *kür* "*yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı*"dır.⁶¹ Anlam olarak uygundur, ancak ses çevrimi bunu desteklemez. Günümüzdeki *gür* sözüyse bildiğimiz anlamdadır: "*Bol, verimli; sık; gümrah.*" Burayla ilişik olamaz.

Kafesoğlu'nun çözümünün *beğkürlüğ olduğunu söyledik. Beğkürlüğ'de üç *g* (ğ) ~ *k* sesi vardır. Oysa Mo-ki-lien'de ancak bir *g* (ğ) ~ *k* sesi vardır. Kafesoğlu *-r-* sesine de yer vermiştir. Gerçi çoğu ses çevrimlerinde *-r-* yazılmaz. Fakat burada gerçekte de *-r-* yoktur (Aşağıda görülecektir). *-lien*'in sonundaki *-n* ise çözümde hiç gözüküyor. Üstelik *Mo-* hecesi yuvarlaktır; bu açıdan bakıldığında karşılığı düz ünlülü Türkçe *beğ* ~ *beğ* olamaz.

Özetle Kafesoğlu'nun çözüm denemesi başarısızdır.

4.2. Osman Fikri Sertkaya'nın Görüşü

Osman Fikri Sertkaya adın Türkçesinin **mergen** "*avcı, iyi yay çeken*" anlamına geldiği fikrini ortaya atmıştır.⁶² Bunu da doğru göremeyiz. Çünkü *Mo-chih-lien*'de *m g l n* şeklinde dört ündeş ses vardır. Gerçi *mergende* de *m r g n* biçiminde dört ündeş ses vardır. Çinliler bildiğimiz üzere *r* sesini yazmazlar, bazen *l* ile yazarlar. Çinlilerin *r*'yi *l* ile yazdıklarını varsaysak bile *mergen* önerisi doğru olmamaktadır. Çünkü asıl önemlisi seslerin sırasıdır. Çince biçimde **m g l n** ses sırası vardır. *Mergende* ise **m r (l?) g n** ses sırası vardır. Yani Çince biçimde ikinci sıradaki *g* yerine *mergende* ikinci sırada *r* vardır (*l* de olsa durum değişmez). Özellikle bundan dolayı *Mo-chih-lien*'in Türkçe karşılığı *mergen* olamaz. İkincisi de ilk hecenin ünlüsü yuvarlaktır. Oysa *mergende* düzdür.

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Bilge Kağan'ın Adı ve Lakabı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1984'ten *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler*, Ötügen n., İstanbul 2014, s. 200.

⁵⁸ Kafesoğlu, "a.g.m.", s. 202.

⁵⁹ Kafesoğlu, "a.g.m.", s. 202 vd.

⁶⁰ T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK y., s. 157.

⁶¹ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 79.

⁶² Osman Fikri Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE y., Ankara 1995, s. 96.

Üçüncü olarak *mergen* genellikle Moğulcaya bağlanır. Moğulların Kırgızları yönetimlerine aldıkları 1207 tarihinden önce Türkçede Moğulca söz düşünemeyiz. Olsa da serpiştir, nadirattandır. Dolayısıyla *mergen* tarihsel açıdan da doğru olamaz.

Sonuç olarak ortaya konulan iki deneme de tatmin edici değildir.

4.3. Mo-chih-lien ~ Mo-chü-lien'in Yeniden Oluşturumu

Mo- hecesini *bö-* olarak düşünmeliyiz. (Ses çevrimi ince sıradandır). *-chih-* unsurunu *-g-* olarak alacağız (*-k-* olması için *-ch'ih* yazılmalıydı). *-lien* ögesinde iki ses vardır: *-l-* ve *-n-*. Hepsini yan yana dizdik mi **b g l n** ses dizimini elde ederiz. İlk hece yuvarlak olduğu için ünlü *-ö-*'dür. *-lien* ögesindeyse ünlü *-ie-*, yani *-e-*'dir. Bütün bunları bir araya getirirsek *böğlen sözcüğünü elde etmiş oluruz. Kısaca **birinci** çözümümüz adın *Böğlen olabileceğidir. Bunun bir önceki evresi *Bölgen'dir. Yani sözcük göçüşmelidir.

Yazık ki şu ana değin *Böğlen kişi adına rasgelmedik ve anlamını da bilemiyoruz. Yalnız Özbekçe **Polkän** (< *Pölken? ~ *Pülken?) kişi adının Mo-chih-lien ~ Mo-chü-lien'in Türkçe karşılığı olabileceğini düşündük. Bu adı taşıyan Özbek halk şairi 1874-1941 arasında yaşamıştır.⁶³

8 Kasım 2020 günü Polkän kişi adının anlamını sayın Timur Kocaoğlu'na sorduk. O da Özbek bilgini Cabbar Eşankulov'a sordu ve Eşankulov, Muhammedkul Canmurat oğlu Polkän adlı Özbek halk şairinin *Polkän* ögesinin Rusça *polkovnik* "*albay*" kelimesinin kısaltması olduğunu söyledi. Polkän 1916-17'de geri hizmette çalıştırılmak üzere askere alınmıştı (İletişim İstanbul - Michigan - Taşkent arasında telefon mesajlarıyla gerçekleşti).

Kırgızistan'ın Ala Too televizyonunun *aba irayı* "*hava durumu*" haberlerinde ülkenin güneybatı ilçelerinden birinin Pülgön olduğunu gördük. Acaba bu ad Özbek halk şairinin adına izafeten mi konmuştu? 10 Şubat 2021 günü bunu da sayın Kocaoğlu'na sorduk. Ertesi gün "*Kırgızca Pülgön sözü Pölken ile aynıdır, Kırgızcada çok ileri ses uyumu vardır, onun için ilk hecedeki ses daha sonraki hecelerde de sürer*" cevabını aldık.

Özetle şu ana değinki girişimlerimiz *Böğlen kişi adının anlamı hakkında bize yardımcı olmadı. Araştırmayı sürdürüyoruz. Eğer herhangi bir Türk halkının dilinde *Böğlen ~ *Böklen / *Bölgen ~ *Bölken / *Büğlen ~ *Büklen / *Bülgen ~ *Bülken kişi adına raslarsak ve bunun anlamını bilirsek *Böğlen kişi adının anlamını çözüme kavuştururuz.

4.4. Mo-chih-lien *Beglen Olabilir mi?

12 Aralık 2012 günü Karahanlılarda (Kâşgarlı'da) bulduğumuz **Beklän** "*bir erkek adı*"nın Mo-chih-lien'in Türkçesi olduğunu düşündük.⁶⁴ (Aslında *Beklän* adını daha önceleri de görmüştük. Fakat insan zihni her zaman ayık olamı-

⁶³ Kemal Özerin, "Şair ve Destancı Pölken", *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı: 351, Ekim 1978, s. 8458.

⁶⁴ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti't Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev. ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabalı y., İstanbul 2007, s. 180. / Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim y.e., Konya 2012, s. 107.

yor veyahut her zaman farkındalık gösteremiyor. Bunun için meselenin önce düşünülmesi, sonra bilinçaltının bir süre konu üzerinde çalışması gerekiyor).

Beklên sözünün daha önceki evrelerinden biri *Belgên'dir. Yani sözcükte yer değiştirme vardır. Anlamı hakkında *şimdilik* bir şey diyemeyeceğiz. Herhangi bir Türk halkının dilinde *Beglen ~ *Beklen / *Belgen ~ *Belken / *Biglen ~ *Biklen / *Bilgen ~ *Bilken şeklinde bir kişi adı görürsek ve bunun anlamını bilirsek bir fikir yürütme olanağına kavuşuruz.

Günümüz Kazaklarında **Beklan** "erkek adı" vardır.⁶⁵ Anlamını *şimdilik* bilmiyoruz.

Bununla birlikte ***Beglen ~ Beklên** yeniden oluşturması *Böglen ve çeşitlemeleri yeniden oluşturması kadar sağlam değildir. Bunun en büyük nedeni Beklên'in birinci hecesinin düz olmasıdır. Oysa yuvarlak olmalıdır.

Kısaca ilk yeniden oluşturmamız olan *Böglen (< *Bölgen), her bakımdan tatmin edicidir.

NOT : Zayıf olasılıkla şu mümkündür: Ad *Beklên* olabilir ve -e- > -ö- değişimiyle Böglen'e çevrilebilir. Türkçede -e- > -ö- değişimine raslanır. Krş. *Telis > Tölis ile. Her halükârda kök ünlü -ö'dür.

5. Sonuç

Bir ulus, iki boy ve bir kişi adını inceledik. **İlk olarak T'u-chüe** ses çevriminin *Türküt değil, Türk olduğunu tekrar anımsattık ve vurguladık.

İkinci olarak boy adı olan A-shih-na'nın şu ana değin söylendiği üzere Moğulca "soylu kurt" veya "dişi kurt" olamayacağını, inandırıcı kanıtlarla ortaya koyduk. Tam tersine sözcük Türkçe olmalıdır, yeniden oluşturması *Aşnag ~ *Asnag / *Aşan ~ *Asan'dır. Anlamı için kesin bir şey söyleyemiyoruz.

Üçüncü olarak Tunyukuk'un boyu olan A-shih-te'yi ele aldık. Bunun yeniden oluşturmasının *Aşdag olması gerektiğini bildirdik. Bunun anlamı hakkında da kesin bir şey diyemedik.

Dördüncü olarak Bilge Kağan'ın ön (küçük) adı olan Mo-chih-lien'i inceledik. Bunun Türkçesinin *Böglen olması gerektiğini belirttik. Anlamı için bir fikir ileri süremedik. Özbekçe Polkân kişi ve Kırgızca Pülgön yer adlarıyla ilişik olabileceğini düşündükse de araştırma ve soruşturmalarımız bizi herhangi bir sonuca ulaştırmadı.

Anlam bakımından kesin şöyler söyleyememekle birlikte ses bakımından üç ses çevrimini de doğru veya doğruya yakın çözdüğümüze inanıyoruz. Başka deyişle bilginlere yararlı bilgiler ve fikirler sunduğumuza inanıyoruz. Bilginlerin sergilediğimiz bilgilere ve görüşlere kendi bilgi ve görüşlerini ekleyerek anılan sorunsalları çözeceğine de inanıyoruz. Böyle bir durumda bizi anmalarını umut eder, diler ve bekleriz (30 Ağustos 2012 - 28 Şubat 2021).

Kaynaklar

BARTHOLD, V.V.: *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan y., İstanbul 1981.

⁶⁵ T.J. Januzakov - K.S. Esbayeva, *Kazak Türklerinde Kişi Adları*, Akt. Nurettin Aksu, TDK y., Ankara 2003, s. 12.

BOMBACI, A.: "Prensese Hsien - Li Bilge'nin Kocaları", Çev. İnci Enginün, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XXI, 1973 - 21.

"Bugut Yazıtı", *Vikipedi*, 5 Şubat 2021.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.

ÇANKAYA, Selahaddin: *Kırgızca - Türkçe Sözlük*, Bilge Kültür Sanat y., İstanbul 2014.

Divanü Lügatit Türk Dizini, TDK, Ankara 1972.

Divanü Lügatit Türk Tercümesi, Çev. B. Atalay, TDK, c. III, IV, Ankara 1986.

Dîvânü Lügâti't Türk, Mahmüd el-Kâşgari, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev. Iler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabcacı y., İstanbul 2007.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer: *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar* (Köktürklerin yenilenmiş 3. baskısı), İmge k., Ankara 2005.

GEDİKLİ, Yusuf: "Hun Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler - 7 : Hun Türklerindeki Chü-ch'ü, Yen-chih, Chuan-chü Yen-chih, Hsü-lü Chüan-chü, T'u-ch'i (T'o-k'i, Tuşı) Unvanlarının Köken ve Anlamları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 174, Mayıs-Haziran 2008.

GUMİLEV, L.N.: *Eski Türkler*, Selenge y., İstanbul 2003.

İZGİ, Özkan: *Çin Elçisi Wang-Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 2. b., TTK, Ankara 2000.

JANUZAKOV, T.J. - ESBAYEVA, K.S.: *Kazak Türklerinde Kişi Adları*, Akt. Nurettin Aksu, TDK y., Ankara 2003.

KAFESOĞLU, İbrahim: "Bilge Kağan'ın Adı ve Lakabı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1984'ten *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler*, Ötügen n., İstanbul 2014.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, KB y., Ankara 1991.

Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözdik), Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003.

ÖZERGİN, Kemal: "Şair ve Destancı Pölken", *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı: 351, Ekim 1978.

ÖZÖNDER, F. Sema Barutcu: "Türkler Ne Zaman Bir 'Millet' İdi", *Kök Araştırmalar*, 1 / 2, Güz 1999.

Prof. Dr. Masao Mori'nin Göktürkler Ders Notları, Yay. Haz. Gülçin Çandarlıoğlu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı y., İstanbul 2019.

PULLEYBLANK, E.G.: "Çinlilerin Türklere Verdiği Adlar", Çev. E. Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 121, Ağustos 1999.

SERTKAYA, Osman Fikri: *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE y., Ankara 1995.

SÜMER, Faruk: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999.

TAŞAĞIL, Ahmet: *Göktürkler*, TTK, Ankara 1995.

_____ : *Göktürkler II (Fetret Devri 630-681)*, TTK, Ankara 1999.

_____ : *Göktürkler III*, TTK, Ankara 2004.

TEKİN, Talat: *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003.

_____ : *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK y., İstanbul 2008.

TEZCAN, Semih: "VIII. Yüzyıldan Kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine", *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK, Ankara 1975.

ÜNLÜ, Suat: *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim y.e., Konya 2012.

YUDAHİN, K.K.: *Kırgız Sözlüğü*, Çev. Abdullah Taymas, MEB, Ankara 1945.

Extended Abstract

On T'u-chüe (Turk) State And Ethnos Name, A-shih-na And A-shih-te Tribe Names, And Mo-chih-lien (Bilge Kagan) Person Name

This article focuses on the name of the nation T'u-c-hüe (Turkish), the clan names of A-shih-na, A-shih-te and Mo-chih-lien, which is the forename of Bilge Khagan.

The Chinese transcription of the Göktürk state name established in 552 is T'u-chüe in T'ung-Tien and Ts'e-Fu Yüan-kui. Gumilev says that this transcription was decoded by P. Pelliot as *Türküt and in 1959 he proposes to call the Göktürks *Türküt. Peter A. Boodberg and E.G. Pulleyblank disagree with Pelliot's view. Pulleyblank states that the Chinese form "T'u-chüe-T'u-chüeh" is a typical transcription of the monosyllabic word "Türk". In our view, T'u-chüe is the equivalent of Turkish form, as Pulleyblank says, not *Türküt. As Pulleyblank and Talat Tekin state, it is also not correct for Sir Gerard Clauson to read the two-syllable form referred to as Türuk in the Orkun inscriptions, as Türukü.

According to Chinese sources, Bumin Khagan, who founded the Göktürk state, was from the A-shih-na family. T'ung-Tien and Ts'e-Fu Yüan-kui point out that A-shih-na is "the name of the mother clan". In addition, T'ung-Tien notes that ten sons of the ancestor wolf "married outside their clan."

Both sources write that the Göktürks were from P'ing-Liang's "various Hu's". M. Mori says that Sui-shu also gave the same information; Sui-shu also writes that the ancestors of the Göktürks were from Tsa Hu "mixed barbarians" in P'ing-liang, that they carried the surname A-shih-na, and that they were engaged in black-smithing in the Altai mountains after the collapse of Northern Liang in 439. Mori does not comment on this.

Gumilev describes the clan name of Ačina (as he writes) as "noble wolf". Shono-Chino is Mongolian for "wolf"; /a-/ is the "respect, reverence, nobility suffix" in Chinese. Mesudi transferred this to Arabic as "Şane". Gumilev making such a statement is based on the information given by Chinese sources that "Göktürks are descended from a female wolf". We find Gumilev's description of A-shih-na as "noble wolf" as incorrect because the sound in -shih-na is /ʃ/, not /ʃ/. Additionally, the vowel in the word "chono" in modern Mongolian is /o/. So, the counterpart of the -shih-na unit should not be a round vowel, but an unrounded (flat) vowel syllable. If the -shih-na element were "shono-chono" the Chinese would have had to translate the -shih- element into *shoh-. So the transcription of A-shih-na would have been *A-shoh-na. This means that the word is not "shono-chono".

It is also doubtful that the initial /a-/ is the nobility suffix. In short, Gumilev's description of A-shih-na as Asena, meaning his description of "noble wolf" in Mongolian, is merely an expression of an opinion, of an idea. Not fact. A-shih-na does not mean "she-wolf" either. The "she-wolf" is the mythological mother of the Asena family.

We also affirm that A-shih-na has flat vowels, with the Ashinas form in the Bugut inscription. We come across A-shih-na in Asana "anthroponym" in Old Uyghur. The word has flat vowels there as well. Ashinas lived on for a long time in Turkic populations as a personal and place name. One of the leading Turkish commanders of the Caliph Mu (833-842) and Vasik periods (842-847) was Ashnas. In addition, there was the Ashnas castle (Asanas today) between Siğnak and Cend during the Mongul invasion. This place name has derived from a personal name.

The Turkish form of A-shih-na is either *Aşnag or *Aşan. In Old Uyghur, there are "personal names" of Aşan, Aşan Puka, Aşan Toğrı, Aşan Tutung. We cannot say anything certain about its meaning. Concerning A-shih-na, Klyashtorny, Vasary I and Beckwith also gave their opinions.

Klyashtorny's description of Göktürk as "blue Türk" is most certainly incorrect. In those times, the Türks did not use the names of colors as the name of their clans or peoples. The meaning of Kök Türk is undoubtedly "Sky-like, Heavenly, Divine Türk".

The famous prime minister of the Göktürks, Tunyukuk, was from the A-shih-te family (clan). We think of A-shih-te's reconstruction in Turkish as *Aşdag. We cannot say anything about its meaning.

A. Bombaci also predicts the Turkish form of A-shih-tê Hu-lu to be *Aştak-uluğ, and A-shih-tê Mi-mi to be *Aştak-Mekmek.

The Turkish name of the famous Bilge Khagan of the Göktürks was transferred to Chinese as Mo-chih-lien-Mo-chü-lien. If we determine the sounds in Mo-chih-lien-Mo-chü-lien, we get a /b/, /g/, /l/, /n/ sound sequence. Because the first syllable is rounded, the vowel is /œ/. In the -lien unit, the vowels are "e", which are equivalent to /e/. If we put all these together, we end up with the word *Böğlen. The previous stage of this is *Böğlen. So the word underwent metathesis. However, unfortunately we do not know the meaning of this word as of yet.

In conclusion, firstly we reminded and emphasized that the Chinese transcription of T'u-chüe is Türk, and not *Türküt. Secondly, we have demonstrated with convincing evidence that the name of the clan, A-shih-na, cannot be "noble wolf" or "she-wolf" in Mongolian as it has been claimed until now. The word must be *Aşnag-*Aşnag / *Aşan-*Aşan in Turkish. We cannot say anything certain about its meaning. Thirdly, we dealt with A-shih-te, the clan of Tunyukuk. We have stated that the reconstruction of this word must be *Aşdag. We could not say anything certain about the meaning of this either. Fourthly, we examined Bilge Khagan's forename Mo-chih-lien. We stated that the Turkish equivalent of this should be *Böğlen. We could not put forward an idea for its meaning.

Although we cannot say anything for certain in terms of meaning, we believe that we have correctly or nearly correctly deciphered the last three transcriptions in terms of sound. In other words, we believe we have provided useful information and ideas to scholars. We also believe that scholars will solve the aforementioned problems by adding their own knowledge and opinions to the information and opinions we have provided. In such a case, we hope, wish and wait for them to remember us.